УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© *Андрій ЛИСЕНКО*

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. (Частина II)

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті XX ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії, багаторічна Перша світова війна, болючі для українського населення соціально-економічні проблеми в поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були невеликі групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску існуючої влади. Історія дає нам чималу кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані по принципу регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: *збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.*

Повстанський рух викликає зацікавленість сучасних дослідників, оскільки повстансько-партизанські формування на українських теренах під час громадянської війни першої чверті XX ст. упродовж тривалого часу вели збройну боротьбу проти всіх політичних режимів, які прагнули закріпитися в Україні. Саме специфіка формування, тактичні прийоми ведення боротьби, форми й методи управління, відпрацьовані українським повстанством в умовах реальних бойових дій, і збуджують інтерес своєю унікальністю.

Для нашого дослідження ми використали окремі матеріали, що зберігаються в ЦДАВО України, в архіві СБУ, представлені в періодичних виданнях досліджуваного періоду, які збереглися до нашого часу, а також інформацію, що міститься в спогадах і мемуарах сучасників або учасників подій [1 – 2; 3 – 5; 7 – 9; 6; 10; 11; 12 – 14].

Певної специфіки утворенню повстанських формувань та відпрацюванню їх керівництвом певних прийомів бойової діяльності додавала відсутність чітких ліній розмежування між ворогуючими силами на українських теренах. Вимушена необхідність для протиборчих сторін користуватись основними магістралями (на той час це була залізниця) спричинила й намагання за будь-яку ціну контролювати саме залізничні станції та колію. Саме залізницею пересувалися й основні вантажі у той період. Це призвело до концентрації найбільших і найактивніших повстанських формувань саме навколо залізниць. Їхнє керівництво, перебуваючи під впливом лівих вчень, на початок 1919 р. у переважній більшості підтримало радянський уряд. Саме це стало причиною негативної оцінки їхньої діяльності з боку тодішнього начальника оперативного штабу армії Директорії М. Капустянського [6, 28 – 29]. Той же автор знайомить читачів і зі структурою військового формування, що претендувало на звання регулярного у військових силах Директорії – Селянської або Київської дивізії під командуванням отамана Н. Григор'єва: 4 піхотних полки, 2 батареї польових гармат [6, 22].

Вочевидь, як і інші повстанські керівники, Н. Григор'єв був змушений вступити в перемовини з представниками радянського командування. Переговори про підпорядкування проводилися телеграфом із начальником штабу Особливої групи радянських військ Петренком [11, 178 – 184]. 1 січня Голова українського радянського уряду Х. Раковський повідомляв у Москву Чичеріну про досягнення угоди між радянським урядом і Н. Григор'євим [11, 185].

Але навіть залучаючи до своїх операцій сили місцевих отаманів, без участі яких у комуністів явно бракувало б власних сил, радянське військове та політичне керівництво не поспішало брати їхні формування на утримання та забезпечення. До нас дійшли деякі телеграми від 7 лютого 1919 р., зокрема від отамана Ткаченка, який обурювався тим, що за 3 місяці збройної боротьби за радянську владу його військова сила не отримала жодної підтримки [11, 186].

Також із телеграфної розмови Левіссона з отаманом Татарченком дізнаємося, що той вимагав негайної доставки йому 500 гвинтівок та 10 кулеметів, а також дозволу на отримання з місцевого відділення Державного банку 500 тис. рублів. Отаман називає кількість зібраних ним сил: загін зі станції Бобринська – 1 200 осіб, місцеві повстанські загони – 600 осіб, артилерійська батарея у складі трьох 4-дюймових гармат і 15 кулеметів, а також його загін (500 бійців із 2 гарматами та 6 кулеметами), що очікував поповнення ще 500 осіб [11, 186 – 187].

Фактично йдеться про злочинну політику радянського керівництва, яке не забезпечувало власні військові формування необхідним озброєнням,

спорядженням і боєприпасами. Наслідком такого стану речей було самозабезпечення, коли військові частини самостійно вирішували назрілі проблеми. Тим, за що пізніше дорікали українським отаманам, успішно займалися й легендарні командири Червоної армії. Зокрема, комбриг П. Дибенко був змушений займатися перехопленням потягів, самовільними реквізиціями, контрибуціями тощо [12, 30 – 66; 13; 11; 12; 21].

Бої, що відбувалися в той час під Києвом, змусили радянське командування перекинути туди майже всі боєздатні частини. Загони Н. Григор'єва отримали наказ просуватися в напрямку Чорного моря.

В архіві СБУ зберігся протокол допиту одного з колишніх отаманів Лівобережжя О. Лісовика (народився в селянській сім'ї, був токарем, член партії боротьбистів). Він визнавав, що мав доручення від представників своєї партії – Шумського, Любченка, Полоза, Приходька та Гринька організувати повстанські загони, захопити з їхньою допомогою частини Подільської, а пізніше Полтавську губернію, потім під лозунгом «Ради без комуністів» сформувати спільно з українськими партіями лівого спрямування коаліційний уряд, проголосивши його всеукраїнським; зашкодити комуністам установити свою владу. У листопаді 1919 р. після відкритого виступу Н. Махна проти радянської влади О. Лісовик вів переговори в його штабі про координацію спільних дій та передачу анархістами для його загону кількох сотень гвинтівок та набоїв. Також у протоколі допиту відзначається, що головним завданням у 1919 р. стало його проникнення в лави Червоної армії [5; 13; 15 – 17; 62].

Там само зберігається й архівна слідча справа Магари, уродженця с. Гельмязів, у якому влітку 1918 р. панувала гетьманська влада. Поряд із державними установами тут діяв і осередок товариства «Просвіта», на чолі якого стояли Ф. Воропай та І. Магара. У селі цю організацію з пропетлюрівською позицією активно підтримували А. Левицький, Є. Токарський та Ф. Воропай. Осередок «Просвіти» готував збройний виступ проти гетьманату шляхом вербування населення, діставав зброю. Їхніми довіреними особами в Гельмязові були М. Капля, О. Кобзаренко, Д. Бояр, І. Хмара та П. Куценко [4; 8 – 9; 48 – 49].

У доповідній записці до Чернігівської губернської надзвичайної комісії уповноважений Д. Бурляєв змалював епізод боротьби із загоном отамана Ангела. У донесенні значилося, що на каральний загін, який рухався ешелоном у напрямі м. Прилуки, повстанці випустили порожній паровоз. У результаті зіткнення загинули чотири червоноармійці, багато бійців дістали поранення. Гармати, які мав на озброєнні каральний загін, були знищені. Д. Бурляєв став свідком події, під час якої ангелівці добивали двох поранених і брали в полон батарейного розвідника [3, 6].

Досить часто слабкі сторони повстанських формувань, як територіальні принципи формування, ставали серйозним фактором, який посилював їхню боєздатність та робив непрогнозованим їхню поведінку. У разі необхідності отаманські формування могли збільшуватися в кілька разів, завдавати відчутних

і болючих ударів не лише по тилу ворога, а й протистояти регулярним військовим частинам, захоплювати цілі регіони, міста тощо. Орган Наркомвоєнкому газета «Красная Армия» у своєму випуску за 24 серпня 1919 р. повідомляла, що повстання в тилу денікінських військ продовжують розростатися – формування отамана І. Лантуха пробивається до Катеринослава, загони Н. Махна захопили Бахмут, Синельникове та Лозову [7, 1]. Коли ж не було потреби у збільшенні кількісного складу або ж цього вимагала військова обстановка, то й повстанські формування розчинялися серед місцевого населення. Повідомлення в 104 числі газети «Красная Армия» переконливо ілюструє цей факт. Там стверджувалося, що як реальна сила отаман Д. Зелений розгромлений. Його загони, розбиті в різних місцях, злилися з місцевим населенням від м. Кагарлика до залізничного полотна, а близько 400 озброєних повстанців прорвалися через залізницю [8, 1].

Полегшувало ситуацію для повстанців і те, що оперативні напрями, або об'єкти дій, були надзвичайно різноманітними. Адже в умовах громадянської війни першої чверті XX ст. ще не були в ужитку поняття фронту й тилу. Відповідно створювався стан безперервної напруги для ворожих сил – поодинокі військовослужбовці, симпатики режиму, обози, шляхи сполучення, склади й окремі військові підрозділи постійно перебували під загрозою нападу. Не в кращому становищі опинилися державні органи управління за межами великих населених пунктів та органи місцевого самоуправління. Повстанці, непомітні у звичайних умовах, користувалися будь-якими промахами з боку ворога й завдавали ударів по найслабших, на їхню думку, місцях. Досить часто ці удари були відчутними для ворога. Зокрема, білогвардійська газета «Новая Россия», що друкувалася в Харкові, повідомляла читачам про аварію кур'єрського потяга № ½ Р поблизу станції Безпалівка. Начальник південної залізниці М. Хмельницький інформував, що причиною катастрофи стало руйнування залізничного полотна. Зі шпал невідомі непомітно витягнули костилі й рейки на ділянці завдовжки 10 метрів. Як наслідок, із 13 вагонів потяга 4 були розбиті повністю, а решта дуже пошкоджені, потерпілих нарахували близько 200 осіб. Найбільше зазнали ушкоджень пасажири передніх вагонів, один з яких був офіцерським, з-під його уламків вилучили 50 трупів офіцерів [9, 3].

Як наслідок, окупаційні війська весь час зазнавали втрат, і хоч офіційно бойові дії не велися, стан постійної бойової готовності в умовах невизначеності нівелював переваги регулярних військових формувань та дезорганізував армію. Одночасно існувала реальна загроза того, що місцеве населення, маючи перед собою приклади вдалої та безкровної боротьби проти противника, що невпинно слабнув, може піднятися на загальне збройне повстання.

Зазвичай район дислокації тилових установ окупаційних військ досить тісно був пов'язаний із діючими військами. Адже саме відповідно до потреб регулярних частин створюються тилові установи з певною часткою автономності щодо загальновійськових формувань та комунікацій. Відповідно й територіальні угруповання повстанців набували постійного характеру, а їхні дії обмежувалися

переважно місцем проживання повстанців. У разі необхідності оперативні райони дій повстанських формувань могли й розширятися. Про серйозність наслідків дій повстанців можемо судити зі спогадів А. Півненка та А. Тутика. У своїй роботі автори розповідали про те, що в середині жовтня 1919 р. Лозово-Синельниківська повстанська армія отримала наказ Г. Колоса – командувача повстанців з Лівобережної України. У ньому йшлося про дислокацію всіх повстанських сил у північному напрямі, де вже йшла боротьба Червоної армії з денікінськими військами. Відповідно до наказу формування здійснило рейд – загони під командуванням Крючевського вели успішні бої під Полтавою; формування С. Матяша увійшло в м. Хорол і утримувало його певний час; група І. Лантуха захопила с. Підгороднє й вийшла на залізницю Катеринослав – Новомосковськ, заблокувавши на ній рух потягів; Революційний Новомосковський полк під командуванням П. Депоніоті (Молибоги) зайняв м. Новомосковськ. Ці дії змусили ставку А. Денікіна терміново зняти з фронту «вовчу дивізію» А. Шкуро та Перший Донський офіцерський полк і перекинути їх для наведення порядку в тилу [10, 37 – 38].

За умов, коли не велися бойові дії, повстанці нічим не відрізнялися від місцевого населення, яке не брало активної участі у збройній боротьбі. У час, коли загін не брав участі у рейді, його бійці становили невід'ємну частку селян. Утім, ситуація не є такою однозначною, якою видається на перший погляд. Бійці повстанських формувань мали міцний зв'язок і з власними домівками, і з військовими загоном. Відповідно, це вимагало від них посиленої чи виняткової обережності. Найменша помилка могла стати причиною демаскування повстанця і призвести до репресій проти нього самого і його рідних. Тому й розмах дій повстанців на певних етапах звужувався і залежав від потреб власної безпеки. Проте історія дає нам достатньо прикладів, коли гостра боротьба виходила за вказані межі.

В умовах запеклого протистояння повстанці вже не реагували на загрозу репресій. Протистояння ставало особливо жорстоким. До того ж, під час громадянської війни, коли боротьба ворогуючих сторін втрачала навіть той умовний наліт цивілізованості, який притаманний війні звичайній, ці явища проявлялися ще яскравіше. У зведенні для членів ЦК КП (б)У від 22 вересня 1919 р. змальована загальна картина антирадянського повстання в районі станції Колосівка. У ньому брали активну участь колоністи та селяни навколишніх сіл. Про те, що повстання не готувалося емісарами політичних сил, свідчить своєрідне озброєння його учасників – обрізи, револьвери, коси, вила та сокири. Участь у виступі брали і чоловіки, що йшли у перших рядах, і жінки, які складали другий ряд. Вочевидь, за традицією повстанці ділилися на полки. Щоб уберегтися від панцерників, повстанці знищували мости та псували залізничну колію. Захоплюючи населені пункти, повсталі встановлювали там владу тимчасових селянських комітетів. Розшукували і знищували комуністів, комісарів, часто разом із членами їхніх сімей. Також було заарештовано близько 800 євреїв

(подальша їхня доля невідома). Причинами такого виступу повстанці називали примусову мобілізацію, розстріли мобілізованих, проведення продовольчої розкладки та небажання євреїв іти на фронт [15, 23 – 24].

У тилу Добровольчої армії ситуація також була не кращою, про що свідчить факт нападу на потяг головнокомандувача Добровольчої армії генерала В. Май-Маєвського, що переїжджав із Києва до Харкова. Лише щасливий випадок врятував прославленого генерала від загибелі. Про цей інцидент розповідала читачам білогвардійська газета «Голос Юга» [1, 2]. У цьому ж числі давалася загальна характеристика подій у селах Полтавської губернії, що знаходилися в тилу денікінської армії. Зокрема, автори статті зазначали, що стан сіл невтішний – там процвітав більшовизм, який переплітався з українським самостійницьким рухом. Наголошувалося на тому, що навіть відомі більшовицькі комісари не поспішали евакуюватися, а переховувалися в Диканських лісах, продовжуючи свою руйнівну роботу. Більше того, частина місцевих керівників займала ці посади й за часів радянської влади [2, 1].

У такій ситуації основну роль в охороні тилу відігравали розкидані зазвичай нечисленні військові гарнізони або окремі військові формування, зосереджені на головних транспортних комунікаціях. Багато районів залишалися лише під наглядом військової влади і не забезпечувалися контролем із боку останньої. Таким чином, в умовах громадянської війни якість охорони та забезпечення внутрішнього порядку залежали значною мірою від площі району та протяжності комунікації. На великий район припадала незначна кількість охорони. Такий стан справ давав змогу повстанцям організовуватися в досить великі з'єднання, проводити рейди та встановлювати контроль над значними територіями. Часто навіть головні транспортні магістралі – залізниці – залишалися без контролю та охорони панівної влади.

Для ілюстрації нашого твердження наведемо приклад з історії Ічнянського повіту Чернігівської губернії. Особливий уповноважений Ради Оборони Дробніс отримав донесення про посилення військового гарнізону в м. Ічня через активізацію діяльності загонів отамана Ангела. Від нього вимагали додаткових людських ресурсів для пікетування залізничного полотна. Вище керівництво вимагало від Дробніса розіслати по 50 осіб на Носівську ділянку, у Крути та в Ічню [14, 83].

Необхідно зазначити, що на певних етапах діяльності та за сприятливих обставин тактичні прийоми повстанських формувань змінювалися в напрямі централізації й налагодження функціонування управлінських структур. Наприкінці березня 1919 р. загони «батька» Махна були зведені в Задніпровську бригаду та розділені на полки. Паралельно організовувалися бібліотеки, полкові суди та трибунали. Захопивши Маріуполь, командування бригади взялося за створення в Гуляйполі, що було опорним пунктом ремонтної бази повстанців, збройового та патронного заводів.

Окремо можна вирізнити проблему керівництва повстанськими загонами, оскільки значення та роль командного складу серед повстанців є набагато вищими, ніж у регулярних військових частинах. У повстанських формуваннях підкорення бійців отаману базується на повній залежності від нього, при найменшому рівні свідомої дисципліни. Саме командир є головною рушійною силою всього формування. Тому індивідуальні риси отамана накладають певний відбиток на весь загін. Значною мірою повстанці здатні на вчинки, на які здатен і отаман. Саме військовий керівник виступав об'єднувачем загону, вирішальною силою у складних ситуаціях і центром рівноваги всього загону.

Отже, ми можемо дійти висновку, що специфічною рисою більшості отаманських формувань в Україні періоду громадянської війни першої чверті XX ст. була їхня нестійка політична платформа, проте цей недолік компенсувався повною залежністю від свого командира. Тактичні прийоми та засоби, що їх використовували українські повстанці, мали досить широкий діапазон та форми застосування й залежали переважно від конкретної військово-політичної обстановки на певний момент. Значною мірою дії повстанських загонів залежали від настроїв українського селянства, яке складало більшість населення будь-якого регіону або місцевості.

Джерела та література:

1. *Голос Юга. – Полтава. – 1919. – 1 вересня. – № 22. – С. 2.*
2. *Голос Юга. – Полтава. – 1919. – 6 вересня. – № 26. – С. 1.*
3. *Державний архів СБУ. – Архівно-слідча справа № 10771. – Арк. 6.*
4. *Там само. – Архівно-слідча справа № 5255. – Арк. 8 – 9, 48 – 49.*
5. *Там само. – Архівно-слідча справа № 953784. – Арк. 13, 15 – 17, 62.*
6. *Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р.: Короткий воєнно-історичний огляд. / М. Капустянський. – Мюнхен: Хвильовий, 1946. – Вид. у 2-х книгах. – 310 с.*
7. *Красная Армия. – 1919. – 24 августа. – № 125. – С. 1.*
8. *Красная Армия. – 1919. – 30 июля. – № 104. – С. 1.*
9. *Новая Россия. – Харьков. – 1919. – 27 сентября. – № 108. – С. 3.*
10. *Півненко А., Тутик А. Буремне життя. / А. Півненко, А. Тутик. – К.: Молодь, 1972. – 43 с.*
11. *Рубач М. К истории гражданской войны на Украине (Переход Григорьева к Советской власти) // Летопись революции. – Харьков, 1924. – № 3.*
12. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 30 – 66 зв.*
13. *Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 11, 12, 21, 21 зв.*
14. *Там само. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 83.*
15. *Там само. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 23 – 24.*

© *Андрей ЛЫСЕНКО*

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы в сумме с активной борьбой вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловило появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, однако, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: *вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.*

© *Andrii LYSENKO*

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside

pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*